

Hledání pozitivních impaktů změny klimatu na rozvoj urbánní kultury. Fénická kolonizace Středomoří jako následek změny klimatu mezi dobou bronzovou a železnou

Search for positive impacts of climate change on the development of urban culture. Phoenician colonization of the Mediterranean as a result of climate change between the Bronze Age and the Iron Age

Vladimíra Šilhánková

Abstract:

Research on the impacts of climate change currently significantly accentuates the negatives of this process on the functioning and development of cities. In the spirit of this paradigm, the study of historical contexts very often mainly represents decline and extinction as a result of climate change. However, from the historical material, we can also read positive impacts of climate change on the emergence and development of settlements, which are not nearly as often presented as opposite impacts, that is, negative. The study of ancient settlements in the Mediterranean region brings both examples of negatives (e.g., the disappearance and disintegration of the settlement structure in the Levant at the turn of the Bronze and Iron Ages) and possible positives, such as the subsequent colonial expansion of urban advanced Phoenicians from the eastern to the western Mediterranean. The Phoenicians were descendants of the Canaanites, the founders of the first truly urban and often cosmopolitan settlements in the Levant. As a result of the effects of climate change on their „home“ settlements (especially Tyre and Sidon) and the restructuring of social conditions in the Levant, the Phoenicians set out in search of new homes in the Central and Western Mediterranean, where they brought with them knowledge of the construction and functioning of urban settlements, several centuries before the Great Greek Colonization. The article, based on its own broader study of the development of ancient settlement in the Mediterranean region, focused on the search for an investigation of the impacts of climate change between the Bronze and Iron Ages not only on the original Phoenician cities in the Levant, but especially on their development in newly urbanized areas of North Africa and the Iberian Peninsula. The article based on current knowledge of archaeology and history and on the author's own field research. The article envisages the elaboration of several key examples of the establishment of new Phoenician urban settlements and their impact on the urbanization of hitherto urbanized areas of today's Tunisia (especially the cities of Carthage, Kerkouan) and Spain (especially Cádiz). Therefore, the conclusion of the article could evaluate whether there are also positive impacts of climate change on urban development and the expansion of urban culture.

Keywords:

urban structures, urban development, climate change, Phoenicians, bronze age, iron age

ŠILHÁNKOVÁ, Vladimíra (2023). Hledání pozitivních impaktů změny klimatu na rozvoj urbánní kultury. Fénická kolonizace Středomoří jako následek změny klimatu mezi dobou bronzovou a železnou. In: KUGL, Jiří, ed. *Člověk, stavba a územní plánování 16*. ČVUT v Praze, Fakulta stavební. pp. 127–150. ISBN 978-80-01-07215-8. ISSN 2336-7687.

Článek je licencován pod licencí Creative Commons BY-NC-ND 4.0 (Uveďte autora-Neužívejte komerčně-Nezpracovávejte 4.0 Mezinárodní). Licenční podmínky: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.cs>

1 Úvod a cíl práce

Výzkum dopadů změny klimatu v současnosti významně akcentuje negativa tohoto procesu na fungování a rozvoj měst. Studium historických souvislostí pak v duchu tohoto paradigmatu velmi často představuje zejména úpadek a zánik sídel jako následek klimatických změn. Nicméně z historického materiálu můžeme vyčíst i pozitivní impakty změny klimatu na vznik a rozvoj sídel, které ale nejsou zdaleka tak často prezentovány, jako impakty opačné – tedy negativní. Studium starověkých sídel v oblasti Středomoří přitom přináší jak příklady negativ (např. zánik a rozpad sídelní struktury v Levantě na přelomu doby bronzové a železné, a jak bylo diskutováno na tomto místě v předchozím roce – blíže in Šilhánková, 2021), tak i případná pozitivita. Tedy za předpokladu, že rozvoj městských sídel a rozvoj urbánních struktur vnímáme jako jev pozitivní.

Cílem článku je na základě širšího studia vývoje starověkého osídlení v oblasti Středomoří, zaměřit se na hledání a zkoumání dopadů změny klimatu mezi dobou bronzovou a železnou nejen na fungování a existenci, resp. zánik původních fénických měst v Levantě, ale zejména na rozvoj nových sídel v nově urbanizovaných oblastech severní Afriky a Pyrenejského poloostrova. Toto hledání je opřeno o zpracování několik klíčových příkladů založení nových fénických městských sídel a jejich dopadů na urbanizaci dosud neurbanizovaných oblastí dnešního Tuniska (Kartágo a Kerkouan) a Španělska (Cádiz). Z časového hlediska se práce zaměřuje na **období konce doby bronzové a dobu železnou** (tj. cca po roce 1200 př. Kr.).

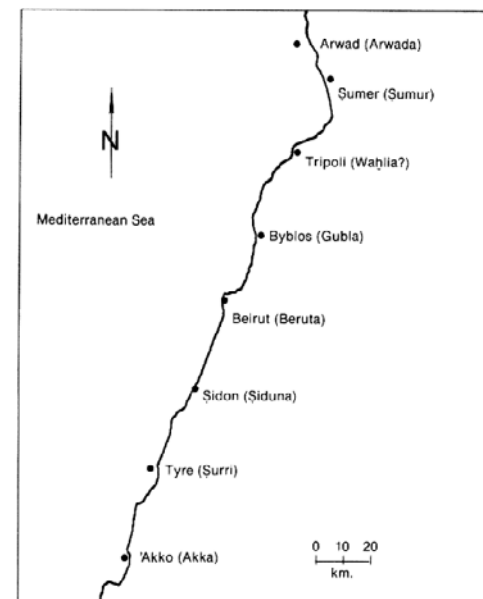
Metodickým přístupem k práci je analýza poznatků současné archeologie a historie, a to jak textových (články, archeologické zprávy, popisy lokalit), tak i obrazových a mapových (zákresy, fotodokumentace či vizualizace) Tyto zdroje jsou doplněny o terénní šetření autorky na místech samých, tedy o zkoumání jak širších územních vztahů a vazeb a zkoumání (přírodního) prostředí, tak i uspořádání lokality, a to jak celkového, tak vybraných urbánních segmentů. Zdroje informací jsou doplněny o poznatky paleoklimatologie. Tyto zdroje jsou následně vzájemně komparovány a jsou hledány souvislosti ve vývoji sledovaných urbánních struktur a známými změnami klimatu v období starověku. Článek se opírá i o autorčino vlastní širší studium vývoje starověkého osídlení v oblasti Blízkého východu (blíže in Šilhánková, 2022).

2 Féničané a Fénicie

Termín Féničané je používán jako zkratka pro označení obyvatel konkrétní skupiny levantských městských států, které byly spojeny svou zeměpisnou polohou. (Woolmer, 2019, str. 6-7) Féničany jako národ nelze odlišit od Kanaánců – obyvatel Levanty, až do druhé poloviny 2. tisíciletí př. Kr. Navíc, oni sami sebe tak nenazývali. Zdá se, že jim toto jméno dali Řekové, pravděpodobně Mykéňané, kteří s nimi přišli do obchodního kontaktu v pozdním druhém tisíciletí. Zpočátku se toto označení používalo pro všechny Kanaánce; později již jen pro ty, kdo žili v pobřežním pásu a zachovali si svou nezávislost. (Harden, 1963, str. 22)

Fénicií můžeme označit oblast kontrolovanou různými fénickými městskými státy v pobřežní syrsko-palestinské oblasti. Její severní hranici lze stanovit na úrovni Arvadu. Severně od tohoto města nebylo po roce 1200 př. Kr., kdy vlastní fénické dějiny začínají, zjištěno žádné stálé fénické osídlení. Jižní hranici lze klást na úroveň Akka. Ještě nespornější jsou její hranice na západě a na východě, protože celá tato oblast je sevřena mezi horami a mořem. Na západě byla totiž Fénicie ohraničena Středomořním mořem a na východě pohořím Libanon, takže se historicky oddělila od vnitrozemí. Vzdálenost mezi horami a mořem činila 12-50 km. Příchodem početných přistěhovalců a vznikem jejich států kolem roku 1200 př. Kr. se tato oddělenost obzvlášť zvýraznila. Vnitřní roztržitost oblasti bránila vytváření politických celků, takže zde převládaly městské

státy. (Moscati, 1975, str. 17) K jejich rozmachu přispěl i fakt, že kolem roku 1200 př. Kr. zanikla (na základě skutečností popsaných v náledující kapitole) obchodní velmoc Ugarit a Féničanům se podařilo ugaritskou roli převzít a dále ji prohloubit. (Volný, 1999, str. 136, Stieglitz, 1990, str. 9, Negev, 1990, str. 296-297) Mezi nejdůležitější fénická sídliště této doby lze zařadit Sidón, Týr a Arvad. Další města jako Tripolis, Bejrút či Akko byla méně významná. (Prosecký a kol., 1999, str. 102, Elayi, 1982, str. 85) Byla zde samozřejmě i řada menších středisek, jak je patrné z níže uvedené mapy.

Obr. 1 – Hlavní pobřežní lokality Fénicie v době železné (názyvy z doby bronzové jsou v závorkách)
Zdroj: Stieglitz, 1990, str. 10

3 Vliv změny klimatu na rozpad urbánní soustavy Levanty doby bronzové

Předpokládá se, že Fénicie měla ve 2. tisíciletí př. Kr. přibližně stejné klima jako nyní. V zimě tam byla hojnost dešťů, jež se hluboce vsakovaly do půdy a zúrodňovaly ji. V březnu začínalo jaro a v květnu už úroda dozrávala; od března postupně dešťů ubývalo, až v období od května do září prakticky zcela ustaly. Tehdy nastalo léto, které trvalo čtyři nebo pět měsíců a vysušilo veškeré rostlinstvo. V říjnu teplota klesla, znovu začínaly deště a roční cyklus se opakoval. Lze říci, že Fénicie sdílela všeobecné povětrnostní podmínky Středního východu, avšak její zvláštní zeměpisná poloha je zmiřňovala a zlepšovala. Díky těmto klimatickým podmínkám byla pokládána Fénicii za jednu z nejúrodnějších zemí Středního východu. Z historických záznamů vyplývá, že největší bohatství Fénicie tvořily libanonské lesy. (Moscati, 1975, str. 18)

Ve 13. století př. Kr. byla země Kanaánu trvale transformována řadou otřesů, které ukončily kanaánskou dobu bronzovou. Jde o období, kdy mezi lety 1500 a 1300 př. Kr. byly srážky pod dlouhodobým průměrem a po roce 1300 př. Kr. dochází k dalšímu prudkému propadu srážek. Přířímým důsledkem environmentálních a klimatických změn bylo

postupné zvyšování teploty i hladiny moře. Předpokládá se také, že tyto klimatické změny způsobily řadu such, která v letech před 1200 př. Kr. vedla k transformaci regionálních zemědělských postupů a vzniku nových vegetačních období. Předpokládá se také, že změny životního prostředí jsou zodpovědné za sérii ničivých povodní a epidemií, které v tomto období postihly region. Je logické, že takový výkyv musel vyvolat i společenské pohyby. Jak vyplývá z dostupných dat výsledkem těchto klimatických turbulencí byl zánik prakticky veškerých městských sídel ve sledovaném území. Tento rozpad urbánních struktur je pak doprovázen rozpadem mezinárodního obchodu, kulturních i společenských struktur. Pouze podél úzkého pobřežního pásu severně od Akka zůstali Kanaánci (Řeky nazývaní Féniciáné), kteří byli schopni udržet si svou nezávislost a tento klimatický výkyv měl na mnoho fénických městských států převážně krátkodobý, nikoli dlouhodobý účinek. (Cline, 2014, str. 149-167, Volný, 1999, str. 136, Stieglitz, 1990, str. 9, Negev, 1990, str. 296-297, Woolmer, 2019, str. 31-32)

Zatímco se urbánní soustava ve zbytku Levanty prakticky rozpadla, ve Fénicii došlo k pozoruhodnému znovuzrození jejich kultury, především v přístavech Týru, Sidonu a Arvadu, protože se těmto městským státům kolem roku 1200 př. Kr. podařilo znovu prosadit své námořní zájmy na úkor zaniklé obchodní velmoci Ugaritu. Féniciáné tedy převzali ugaritskou roli a dále ji prohloubili. (Volný, 1999, str. 136, Stieglitz, 1990, str. 9, Negev, 1990, str. 296-297)

4 Fénická sídliště v Levantě

Féniciáné, jak již bylo uvedeno, byli potomky Kanaánců, tedy zakladatelů prvních vskutku městských a mnohdy kosmopolitních sídel v Levantě (blíže in Šilhánková, 2022). Není proto divu, že se jim po otřesech ve 13. stol. př. Kr. podařilo jejich města obnovit a pokračovat v urbánní kultuře, která jinde (nejen v Levantě) procházela obdobím hlubokého úpadku. V dalším výkladu se zaměříme na tři hlavní fénická sídliště ve Fénicii, a to Arvad, Sidón a Týr. Velkým problémem zkoumání fénických měst v Levantě je skutečnost, že tato města jsou víceméně všechna stále živá. Možnosti archeologického zkoumání v nich jsou proto značně omezené a není tak dostatek materiálů o jejich urbánní struktuře doby železné.

4.1 Vybrané příklady sídlišť v Levantě

4.1.1 Arvad

Arvad je ostrov nedaleko dnešního syrského pobřežního města Tartus. Féniciáné se zde usadili na počátku 2. tisíciletí př. Kr. Pro jejich obchodní aktivity to byla vynikající základna. Pronikali odtud až do údolí řeky Orontu (Ásí), a dále do vnitrozemí k Eufratu, po moři pak do Egypta. Arvadští vojáci bojovali proti Egypťanům v bitvě u Kádeše (kolem 1299 př. Kr.). Od roku 1100 do roku 625 př. Kr. bylo město pod asyrskou nadvládou, v roce 604 př. Kr. jej ovládl Babyloňané a v roce 539 př. Kr. Peršané. Za Dáreia II (424-404 př. Kr.) Arvad značně rozšířil svůj vliv na okolní pobřežní oblasti. Teprve v římských dobách ostrovní město upadlo a vůči protilehlému Antaradusu (Tartusu) svou obchodní moc ztratilo. (Britanica 1998, Moscati, 1975, str. 34)

Strabón (XVI, 2.13) uvádí, že „město leží u pobřeží, které nemá přirozených přístavů, a navíc je značně neklidné a plně vlnobití“. Ostrov je vzdálen přibližně 2 km od pevniny, jeho rozloha je necelých 19 ha. Je doplněn dvěma přístavními moly tak, že má celkově půdorys kruhu. Tento tvar zmiňuje i Strabón, když píše, že „se skládá ze skály omývané dokola mořem a má obvod sedm stadií“ (tj. asi 1400 m). Dále Strabón uvádí, že „ostrov je plně obydlen a populace je tak velká, že lidé žijí v domech s mnoha patry“. Vydeme-li z dnešního stavu, tak se kapacita ostrova, rovněž při úplném zastavění, pohybuje mezi 5-10 tisíci obyvateli (Lebling, 2016, str. 3). Můžeme tak odhadnout, že fénický Arvad mohl mít až k 10 tisícům obyvatel. Původní urbánní strukturu můžeme pouze odhadovat, ale

ze současné topografie ostrova se zdá, že jádrem byl chrám či palácovo chrámový okresek umístěný v místě dnešní křížácké pevnosti (na obrázku níže označena jako Fortress of Arwad). Kolem ní se rozkládalo vlastní město tak, jak tomu je dodnes. Bohužel díky plnému zastavění území nelze původní urbánní strukturu rekonstruovat, nicméně s ohledem na známá uspořádání jiných měst (např. Byblu) lze odhadnout, že urbánní struktura byla spíše pravidelná a do dnešní „rostlé“ nepravidelné podoby se vyvinula až časem.

Za zmínku stojí, že pitná voda se zde, stejně jako v dalších fénických městech (zejména ostrovních), získávala z velkých cisteren shromažďujících dešťovou vodu. Zajímavá je ale Strabónova zmínka (XVI, 2.13), že „obyvatelé Arvadu využívali pramene tryskajícího přímo v moři: na místě výtrysku umístili olověný zvon, z něhož voda odtékala koženou rourou a zásobovala město na ostrově“.

Obr. 2 – Současná urbánní struktura Arvadu. Zdroj: Mapy.cz, 28.8.2022

Arvad ovládal relativně velké přilehlé území a do jeho správy patřil mimo jiné i Amrit (Marathos) a Betoka (Baetocaeca). Například Moscati (1975, str. 35) uvádí, že

náboženské obřady se konaly zejména v horách, blízko vod, stromů a kamenů, které se pokládaly za posvátné. Největší města měla svatyně na okolních návrších a svatyně Arvadu byla právě v Betoce. Chrámů totiž byly většinou ohrazené prostory pod širým nebem a na omezený prostor ostrovního města by se nevešly. Féniciáné samozřejmě měli i zastřešené chrámové budovy, což víme jak z archeologických památek, tak ze Šalomounova chrámu v Jeruzalémě, vybudovaného fénickými umělci. (Moscati, 1975, str. 47) U Betoky se spekuluje, že mohla mít i funkci léčebných lázní (odvozené ze semitského toponymu Betocici = „dům ricinu“). Areál zahrnoval vesnici, velký chrám a menší okrsek a byl zasvěcen Baalshaminovi (Pánu světa). V helénistickém období byl zasvěcen Diovi, a proto je dnes známý jako Diův chrám (Temple of Zeus). Uprostřed původního fénického chrámu byla kaplička nebo betyl nebo kaplička s betylem uvnitř. Svatyni doplňoval pramen či posvátná nádrž a háj. Betylu se podobal i votivní sloupek ašera, pojmenovaný podle stejnojmenné bohyně, který býval pravděpodobně dřevěný. (Moscati, 1975, str. 47, Kuhrt, 2015, Steinsapir, 1999, str. 185)

4.1.2 Sidón

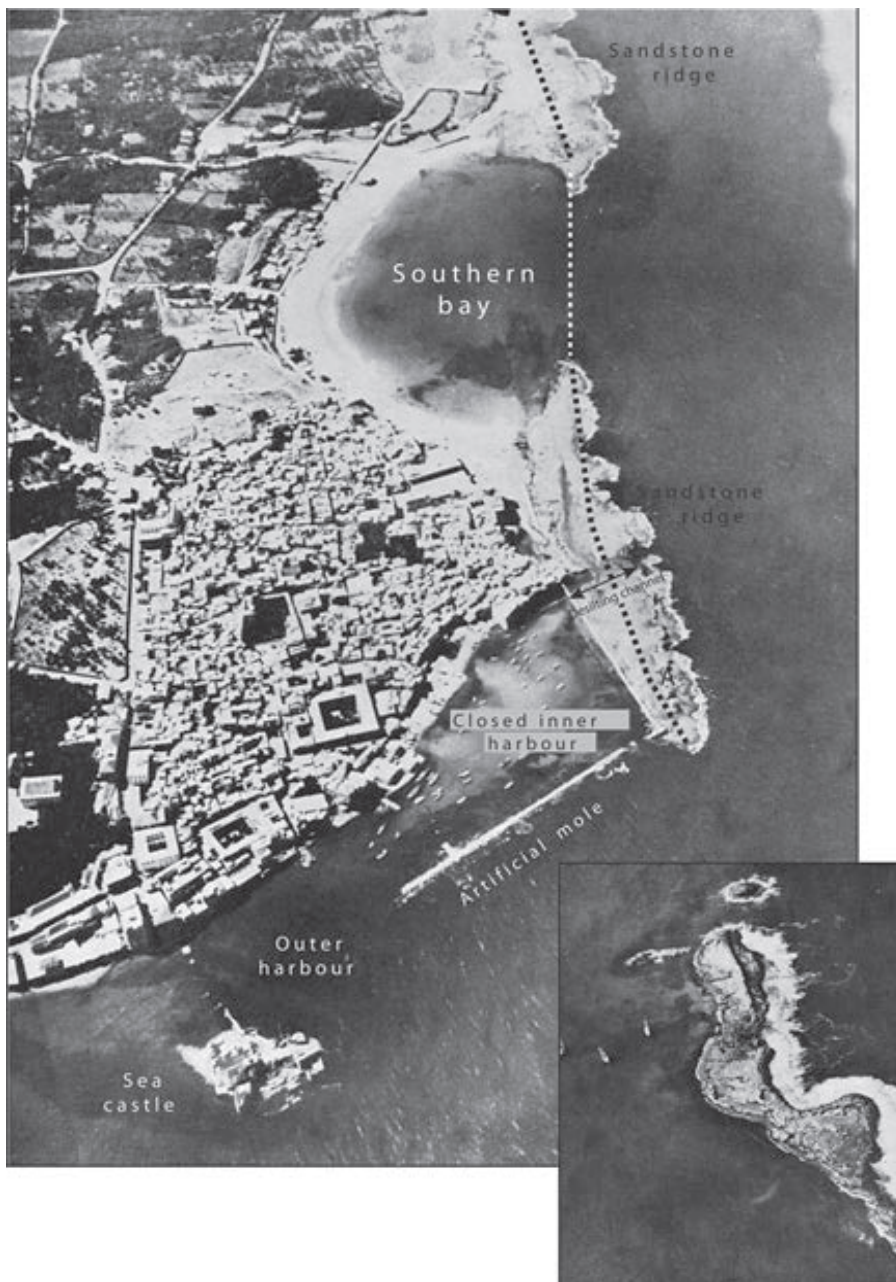
Sidón byl osídlen již v dobách raného neolitu a chalkolitu (6000-4000 př. Kr.). Byl jedním z nejstarších a nejdůležitějších kanaánských a později fénických měst, a možná i nejstarším vůbec. Homér i Bible označují Féničany jako Sidónce, což výše uvedené tvrzení podporuje. Město leží na středomořském pobřeží asi 40 km severně od Týru a stejně tak daleko jižně od současného libanonského hlavního města Bejrútu. Hlavní překážkou pro poznání starověkého Sidónu je fakt, že leží pod centrem dnešního města. Archeologické vykopávky tak reálně započaly až koncem 90. let 20. století a mohou se soustředit jen na několik málo nezastavěných míst. O celkovém rozložení města tak máme jen velmi kusé informace. Nejlepší přehled o jeho vývoji nám tak dává zejména lokalita známá jako Collége, pojmenovaná podle dřívější školy, která v těchto místech stávala. Tyto vykopávky umožnily archeologům poprvé vytvořit sled vývojových vrstev města. (Doumet-Serhal, 2010, str. 115, Lawrer, 2012, str. 46)

Soudě podle architektonických pozůstatků, byly ve vrstvách osídlení ze střední a pozdní doby bronzové identifikovány velké veřejné budovy, které mohly mít náboženský charakter. Navíc bylo nedaleko od těchto budov vykopáno více než sto hrobů z tohoto období. (Doumet-Serhal, 2010, str. 123) Obecně je o Sidónu známo, že jeho hlavním bohem byl Baal. V sidónském pantheonu však převládá Astarté a králové a královny se označují za její kněze. Astarté je obdobou Baalaty z Byblu. Sidón měl kromě Baala a Astarté ještě třetího boha Ešmuna, jehož chrám byl umsítěn stranou od města. Na rozdíl od prvních dvou je Ešmun bohem, který není doložen z dřívější doby jinde než ve fénicko-punské oblasti. (Moscati, 1975, str. 42)

Obr. 3 – Pozůstatky Ešmunova chrámu v Sidónu. Zdroj: vlastní foto 25.5.2023

Sidón, stejně jako většina fénických měst, byl také významným přístavem. Bible jej zmiňuje doslova jako „mořskou pevnost“ (Iz, 22, 4), a proto předmětem výzkumu v Sidónu byly i přístavy a mořské pobřeží. Z výzkumu sedimentu se zjistilo, že od doby bronzové docházelo k postupné progradaci Sidónského pobřeží (postupu do moře), která způsobila zanášení severního přístavu a zarovnávání mořského zálivu na jihu, který byl v období starověku přibližně o 30 % větší, než je tomu dnes. Sedimenty v severním přístavu svědčí o sublitorálním prostředí (ležící pod hranicí normálního stavu vody) až do střední doby bronzové. V období let 1700-1450 př. Kr. došlo k úpravě přístavu, a to souběžně s vrcholem rozvoje města střední doby bronzové. Během kanaánského a fénického období byla Sidónská geomorfologie charakterizována částečně potopeným skalnatým hřebenem, který ukrýval dva přístavní komplexy, jednak severní přístav a jednak ostrovní přístav Zire, který tvořil vnější přístav. Na jihu lemovaly široké písčité pláže zálivu, který byl otevřen vlivu mořského přílivu a větrům. Nicméně i tak bylo možné pro malé lodě za nepříznivého počasí v této zátocě kotvit. (Carayon, Marriner a Morhange, 2011, str. 59-60)

Obr. 4 – Uspořádání pobřeží a rozmístění přístavů v Sidónu (stav z roku 1940).
Zdroj: Poidebard a Lauffray 1951 cit. dle Carayona, Marrinera a Morhange, 2011, str. 60

Bezprostředními soupeři fénických měst v oblasti Levanty byli Pelíštejci a Izraelci. Bible (Ez. 28:22-23) mu proto prorokuje zkázu. Kolem roku 1200 př. Kr. skutečně došlo ke zničení Sidónu nikoli však Izraelci, ale Aškelónci (Pelíštejci). (Moscati, 1975, str. 23) Obyvatelé se zachránili na lodích a přesídlili do Týru. Přesto Sidón nezankl a zůstal i nadále významným fénickým sídlištěm. Teprve kolem roku 1000 př. Kr. jej v tomto postavení zastínil Týr. (Volný, 1999, str. 137) Bohužel o Sidónu doby železné archeologické zprávy chybí, takže o jeho prostorovém uspořádání v té době bohužel nemůžeme říct mnoho.

Stejně jako další fénická města byl i Sidón cílem válečných tažení Asyřanů a Peršanů. Na rozdíl od Týru volil cestu nenásilného se podvolení a placení tributu. Perský vládce v něm měl dokonce vlastní sídlo, o čemž svědčí objevené zbytky sloupů a hlavic ve tvaru býčích protomů typicky achaimenovského vzhledu. Nápisy se zmiňují o stavbě chrámů na počest bohů a výslovně uvádí, že perský císař Dáreius II (424-404 př. Kr.) dovolil Sidónu, aby si značně rozšířil území: „Kromě toho nám pán králů (perský vladař – pozn. autorky) daroval Dor a Jaffu, Dagonovy mocné země v šáronské rovině, jako odměnu za důležité činy, jež jsem vykonal. O ně jsme rozšířili hranice země, aby navždy náležely Sidónu. (Moscati, 1975, str. 34)

V 7. století př. Kr. se sidónský král vzbouřil, zničil palác perského místodržícího (satrapy) a vyplenil královský park. Následně bylo město Peršany obsazeno, zapáleno a zbořeno, obyvatelé města byli deportováni a zbytky samotného města dosídleny cizími národy (Jigoulov, 2012, Moscati, 1975, str. 35). Tím skončila éra samostatného vývoje Sidónu.

4.1.3 Týr

Týr byl založen ve 3. tisíciletí př. Kr. a patří mezi nejstarší trvale osídlená města, podobně jako sousední Sidón. Město pravděpodobně založili osadníci ze Sidónu, kteří chtěli vybudovat nové přístavní město. Zmiňuje se o tom například Hérodotos¹ (2.44) poté, co Týr navštívil. Píše, že „je prý 2.300 let, co je Týros obýván“. To tedy datuje jeho založení do doby 2750 př. Kr. Dnes se nachází na jižním pobřeží Libanonu, 83 km jižně od Bejrútu a má přes 160.000 obyvatel. (Britannica, 2015) To, že je Týr víceméně kontinuálně obydlen, je bohužel důvodem toho, že se jen velmi těžce rekonstruuje jeho podoba z raných dob, neboť tyto staré vrstvy leží pod stávajícím městem. Protože Týr nabyl svého významu zejména ve Fénickém období, tj. po roce 1200 př. Kr.

V období pozdní doby bronzové a počátku doby železné Týr těžil ze sousedství s konsolidujícím se izraelským státem. (Volný, 1999, str. 137) V době krále Šalomouna (asi 960-922 př. Kr.) vládl v Týru (ale i v Sidónu a Byblu, kde se našel jeho sarkofág) král Achíram (Chíram) (asi 969-936 př. Kr.). Od Josepha Flavia² (1998, str. 23-24) se dovídáme, že „navážkami připojil k městu území, prostírající se na východ od něho, a tak je rozšířil. Chrám Diův, který stál dosud na odděleném ostrově, spojil navezenou půdou s městem a vyzdobil jej zlatými obětními dary.“ A o něco dále „dal zasypat Eurychoros, postavil zlatý sloup v chrámu Diově, vyhledával dřevo vhodné pro stavby, dal porazit cedry na pohoří Libanónu a použil jejich dřeva pro stavbu chrámových střech, nechal strhávat staré chrámy a stavět nové. Tak dal postavit chrám Hérákla (Melkarta-pozn. autora) a Astarty“.

Babylónský král Nabukadnesar II. (605-562 př. Kr.) zaútočil na fénická města a zejména oblehl Týr. Týr mu odolával 13 roků (v letech 586-573 př. Kr.), ale nakonec se přeci jen musel vzdát, stejně jako Sidón a další města. (Moscati, 1975, str. 33)

Vůči celé Fénicii vedli několik vojenských kampaní také Asyřané a poté i Peršané, kteří Fénicii ovládli a připojili ke své říši. Perský král Dáreius I. rozdělil v roce 515-514 př. Kr. Perskou říši na satrapie, avšak ponechal v nich panovat místní krále. Fénická města tak zůstala autonomní. Měštům to zřejmě vyhovovalo, protože po dlouhou dobu není zpráva

1 Hérodotos žil cca mezi lety 484 až 425 př. Kr.

2 Josephus Flavius žil v letech 37/38 až 100 po. Kr.

o tom, že by se byla vzbouřila. Za Dáreia II. (424-404 př. Kr.) máme svědectví o věrnosti fénických měst Peršanům. Za to museli Peršané podporovat expanzi fénických měst ve Středomoří. Uvádí se, že Týr v té době kontroloval pobřeží od Sarepy ke Karmelu, jakož i přístav na jižních svazích vlastního Karmelu a Aškelónu. (Moscati, 1975, str. 33)

Perské panství nad Fénicií skončilo, když ji dobyl Alexandr Veliký. Po bitvě u Issu (333 př. Kr.) mu největší fénická města (Arvad, Byblos a Sidón) otevřely své brány. Týr ale sledoval tradiční politiku, která co nejvíce chránila jeho nezávislost a Alexandrovi se podrobit odmítl. Ten se ale nechtěl vzdát ostrova, který byl velmi důležitou vojenskou základnou, a proto se rozhodl, že ho dobude. V rámci svého obléhání nechal postavit násep, kterým spojil ostrov s pevninou. Nakonec město dobyl, staré město zničil, obyvatelstvo vyvraždil a město dosídlil řeckým obyvatelstvem. (Mark, 2009, Moscati, 1975, str. 35)

Obr. 5 – Uspořádání Týru po jeho propojení s pevninou. Zdroj: Tyre World Heritage Site, vlastní foto 25.5.2023

Obr. 6 – Celkový pohled na archeologickou lokalitu na bývalém ostrově v Týru. Zdroj: vlastní foto 25.5.2023

Tyto události způsobily hlubokou krizi fénických měst. Z politického hlediska se stala nástroji dobyvatelů a z kulturního hlediska do nich značně proniklo helénství. (Moscati, 1975, str. 35) Krize fénických měst byla postupným procesem, v němž se občas vracela i období samostatnosti (Týru od roku 120 př. Kr. a Sidónu od roku 111 př. Kr.). Josephus (1.422) zmiňuje, že zde nechal král Héródes vybudovat divadlo. Ještě po dobytí Římem v roce 64 př. Kr. si Týr, Sidón a Tripolis uchovali jistou míru samostatnosti. (Moscati, 1975, str. 35)

4.2 Příčiny fénické kolonizace Středomoří

Jak již bylo uvedeno výše, v důsledku dopadů klimatických změn na sídla ve Fénicii (zejm. Týr a Sidón) a restrukturalizaci společenských poměrů v Levantě, se Féničané vydali hledat nové domovy ve středním a západním Středomoří, kam si s sebou přinášeli znalosti stavby a fungování městských sídel, a to v době několik století před Velkou řeckou kolonizací.

Již od 11. stol. př. Kr. začala především z Týru organizovaná intenzivní kolonizace jihošpanělského a severoafrického pobřeží, během níž byla založena celá řada dlouhodobě obývaných osad. Prostorové rozestupy mezi jednotlivými sídly přitom svědčí o dobře koordinovaném plánování. Fénické kolonie, které brzy zesílily v mohutná města, začaly zhruba v téže době vznikat i na velkých ostrovech západně od Malty – především na Sicílii a Sardinii. (Lehmann a Schmidt-Glinzer, 2012, str. 26) Josephus (1998, str. 22) zmiňuje, že „král Šalomoun dal postavit jeruzalémský chrám asi 140 let a 8 měsíců před založením Kartága Týrskými“. Na jiném místě Josephus označuje Ittobaala za „krále

Týranů a Sidonců“ a informuje, že tento král založil Botrys severně od Byblu a osadu Auza v Libyi. (Moscati, 1975, str. 26)

Podstatným motivem fénické kolonizace byl v 8. stol. př. Kr. mj. mohutný populační růst v levantských metropolích (Lehmann a Schmidt-Glinzer, 2012, str. 27). Negev (1999, str. 296 – 297) ji ale považuje za důsledek obsazení fénických měst Assyřany a ztráty jejich nezávislosti. Ať již bylo přímým popudem fénické expanze cokoli, neoddiskutovatelné je, že její primární příčinou byla klimatická krize, která ve 13.-12. stol. př. Kr. způsobila rozpad urbánních a v důsledku toho i obchodních struktur ve Středomoří a umožnila tak urbanisticky vyspělým Féničanům expandovat do obchodně uvolněného, ale urbánně dosud neobsazeného prostředí. Jak uvádí Harden (1963, str. 61) „Féničané nezakládali svoje kolonie v zemích, kde již existovala dobrá vláda a civilizace; byli až příliš připraveni spokojit se s rolí obchodníků, kdekoli našli stejně civilizované lidi, s nimiž mohli obchodovat“. Například v Egyptě je známo, že se féničtí obchodníci usadili nejen v deltě, ale i v Memfidě, kde se Hérodotos (II.112) zmiňuje o části města zvané „Tyrský tábor“, ve které byl založen Astartin³ chrám.

5 Fénická expanze v oblasti Středomoří v době železné

Když se Féničané vydali na své koloniální výpravy, vždy hledali podobná místa a zakládali kolonie v některých z dodnes nejlepších a nejnáměšších přístavů ve Středomoří, jako je Cádiz, Malaga a Cartagena ve Španělsku, Valletta na Maltě, Kartágo alias Tunis v Tunisku, Cagliari na Sardinii či Palermo na Sicílii. Tak se logicky stalo, že tato fénická sídliště dnes leží pod současnými městy a jejich výzkum je tak značně omezen. Jiné jejich lokality, jako Kerkouane v Tunisku, Motya na Sicílii, Nora a Sulcis na Sardinii či La Fonteta a Villaricos ve Španělsku, i když byly dobré pro malé starověké lodi, neposkytují dobré podmínky pro současná velká plavidla. Řada z nich tak jako sídliště v průběhu doby zanikla a dnes nám poskytují cenný archeologický materiál pro zkoumání fénických (i pozdějších punských) urbánních struktur.

Od domovských přístavních měst Týru a Sidónu na syrském pobřeží až po samotný Atlantický oceán se táhla souvislá řada fénických kolonií a emporií – obchodních stanic, rozložených jak podél severoafrického břehu, tak i na jednotlivých ostrovech a v dnešním jižním Španělsku. Jejich poloha na ostrově poblíž pevniny, na předhoří skalnatých mysů či na táhlém výběžku, spojeném jen úzkou šíjí s ostatní souší – to byl společný znak všech těchto měst. Měly povahu a úlohu obchodních stanic a byly vstupními branami do vnitrozemí a zároveň ochrannými přístavy pro čilou obchodní mořeplavbu. (Richter, 1975, str. 13) Při tehdejší úrovni pobřežní mořeplavby byly ochranné přístavy potřebné zhruba na každých 30-35 km vzdálenosti pobřeží (Richter, 1975, str. 14), což ovšem neznamená, že byly budovány postupně od východu k západu. Na západě patřily k nejstarším fénickým osadám Utica na severozápadním pobřeží Afriky (v dnešním Tunisku) a Gadir (dnešní Cádiz) na jihozápadě Pyrenejského poloostrova. Pravděpodobně již v 11. stol. př. Kr. se Féničané uchytili i na Sicílii, v 9. století př. Kr. jsou doloženi na Sardinii, v 8. stol. př. Kr. na Maltě a v 7. stol. př. Kr. na Baleárech a na západních březích Afriky. Snad kolem roku 600 př. Kr. zakotvili u Britských ostrovů. (Součková, 1979, str. 205-206)

3 Bohyně Astarta byla jedním z hlavních fénických božstev a přítomnost jejích chrámů bývá považována za důkaz přítomnosti Féničanů v daném území.

Obr. 7 Mapa fénických kolonií ve Středomoří. Zdroj: Britannica, 2012

Fénická města se věnovala většinou námořnímu obchodu. Pozdějšími výboji si zajišťovala zázemí, aby z něho mohla zásobovat potravinami své stále rostoucí obyvatelstvo. Do nově základních měst byl umisťován přebytek obyvatelstva z měst stávajících a rozrůstala se i obchodní síť, vlastní základ života měst. Tak na Lybijském pobřeží byla města Leptis Magna, Oia a Sabratha středisky karavanního obchodu, který směřoval přes Saharu do afrického vnitrozemí a do zemí při Guinejském zálivu. Dalšími fénickými resp. pozdějšími punskými městy byla Bizerta a Annába a jejich řetěz pokračoval k západu přes dnešní Alžír (Icosium), Tandžu (Tingi) po Rabat a Magador. (Votrubec, 1980, str. 152)

Fénická kolonizace se samozřejmě dříve či později musela střetnout s nastupující kolonizací řeckou. Z tohoto hlediska je pro nás podstatná až její druhá vlna – tzv. Velká řecká kolonizace, datovaná až mezi roky 755–535 př. Kr. (Oliva, 1995), tedy víceméně o 300 let později. Řekové se v této době obrátili se svými kolonizačními tendencemi do středního a západního Středomoří, kde již ale měli své kolonie a emporia právě Féničané. Na řadě míst, zejména v severní Africe a na dalekém západě se je podařilo Féničanům udržet, jinde svůj původní prostor ztratili. Zde můžeme uvést jako příklad východní Sicílii, kde z hlediska lokalizace se zdá, že založení jak Syrakus na ostrově Ortigia, tak i o cca 20 km severněji položeného Thapsu, odpovídá spíše fénickým zvyklostem zakládání měst – na ostrově při pobřeží, než způsobu řeckému, neboť Řekové preferovali lokality ležící přímo na pevnině. (To je konečně pěkně viditelné právě v případě Syrakus, kdy po jejich „založení“ resp. převzetí Řeky město záhy expandovalo na pevninu založením tzv. Nového města (Neapolis) (Parco Archeologico della Neapolis, © 2023). Řekové tak obsadili nejen východní Sicílii, ale zejména jižní Francii a východní pobřeží Španělska. Přestože je dnes považujeme (patrně neprávem) za kulturně vyspělejší než byli Féničané, je nesporné, že rané urbánní struktury ve středním a západním Středomoří mají zejména fénický původ.

Obr. 8 Střet Fénické a Řecké kolonizace ve Středomoří. Zdroj: Phoenician Readings

V další části si tedy představíme některá klíčová fénická sídliště západního Středomoří.

5.1 Vybrané příklady nových fénických založení v západním Středomoří

5.1.1 Kartágo

Přestože Kartágo nebylo jedním z nejstarších fénických sídlišť ve středním a západním Středomoří (na pobřeží Afriky byla jistě starší Utika), tak s ohledem na jeho historický význam a pozdější velikost není možné jej mezi zmiňovanými příklady neuvést.

Dle sicilského historika Timaia je obecně přijímaným datem založení Kartága rok 814 př. Kr., nicméně nejstarší archeologické nálezy pocházejí až z roku 725 př. Kr. Jméno vzniklo z fénického Kart Hadašt, což znamená „Nové Město“. Někteří autoři ale uvádějí, že název vznikl od slova „Qurt“, což znamená náušnice a jeho název tak byl „Nové město za náušnicí“, což odpovídá pověsti o fénické princezně Allise (Didoně), která svou náušnicí zaplatila numidskému králi Žarbasovi za zemi, kterou pokryje volskou kůží. Allisa ale dala volskou kůži rozřezat na proužky a ty spolu svázat. Dokázala tak ohraničit poměrně velké území, které jí podle smlouvy náleželo. (Bahbouh, 2010, str. 11, Hrůza, 2014, str. 152) Jisté nicméně je, že zakladateli města byly kolonisté a obchodníci z Týru, jemuž bylo Kartágo coby kolonie dlouho poplatné. (Girgle, 2007, str. 12) Ačkoli počet obyvatel jistě nedosahoval Strabónem (XVII,3,15) zmiňovaných 700 000 obyvatel, Kartágo jistě patřilo ke zdaleka největším a nejvýznamnějším městům starověku.

Jak popisuje Appiános (in Kovařík, 2014, str. 355) „město leželo na konci obrovského zálivu a podobalo se nějakému poloostrovu, neboť jej od pevniny oddělovala pouze šíje, široká pětadvacet stadií (tj. cca 4,5 km-pozn. autorky). Z šíje vybíhal na západ úzký dlouhý pruh, široký nejvýše půl stadia (kolem 90 m) uprostřed mezi jezerem a mořem... Město bylo podél moře oběhnáno jednoduchou hradbou, protože tam byl sráz, ale na jihu od pevniny, tam, kde se na šíji rozkládala Byrsa, byla hradba trojitá. Každá z nich byla vysoká třicet loktů (přes 13 m), nepočítáme-li cimbuří a věže, které stály kolem dokola ve vzdálenosti dvou plether (62 m) od sebe, čtyřpatrové a široké třicet stop (cca 10 m). Každá hradba byla dvoupatrová, dutá a krytá střechem, dole byly stáje pro tři sta slonů s přilehlými zásobami krmiva, nad nimi stáje pro čtyři tisíce koní, zásobárny zelené píce a ječmene, ubikace pro mužstvo, asi pro dvacet tisíc pěšáků a čtyři tisíce jezdců.“

Kovařík (2014, str. 355) k domu dodává, že 9 m široká hradba u paty a vysoká 15-20 m, to byla hlavní vnější obrana po obvodě a další hradby na pevninské straně obsahovaly kasematy s kasárnami, stájemi a zásobárnami. Před vnější pevninskou hradbou ležel příkop široký 20 m a chráněný palisádou. Z pevniny bylo těžké přiblížit se, pruh země měl šířku v metrické soustavě nanejvýš 4,5 km a z něho vybíhající šíje, dělicí moře od jezera, nějakých 85 m. Podle římského dějepisce Tita Livie (jak jej cituje Richter, 1975, str. 31) měřila prý městská hradba ve svém obvodu plných 22 tisíc kroků (tj. 16 km), „neboť zároveň s hustě obydlenými čtvrtěmi zahrnovala do sebe i značně velké pozemky, pokrývané jen sady a zelinářskými zahradami spolu s příslušnými objekty, které sloužily k zásobování punské metropole a v čas potřeby jí činily značně soběstačnou a zbavovaly výhradní závislosti na dovozu zvenčí“. Z výše uvedeného údaje, že obvod hradeb Kartága byl 16 km, lze dovodit, že jeho rozloha se mohla pohybovat mezi 1600 až 2000 ha (podle tvaru „pozemku“ tj. dolní hranice udává obsah čtvercového pozemku a horní hranice obsah kruhu). Vyjdeme-li z toho, že část pozemků nebyla zastavěna, ale zastavěné části byly obydleny hustě (tj. mohly mít hustotu až 600 ob./ha) můžeme pracovat s průměrnou hustotou 100-200 ob./ha. Za tohoto předpokladu by pak Kartágo mělo mezi 180-360 tisíci obyvateli.

Rané osídlení bylo postaveno pomocí metod a technik, které se běžně vyskytovaly na starověkém Blízkém východě, tj. ze dvou vnějších zdí z hrubě přitesaných kamenů uvnitř vyplněných sutí (pier-and-rubble walls) a držely se hippodamického prostorového plánu. Kartágo bylo rozděleno do dvou částí: *horního města*, které nakonec pojalo celou citadelu, palác, chrámy, administrativní budovy a sídla aristokracie, a *dolního města*, ve kterém se nacházely obchodní a průmyslové zóny a obytné čtvrti méně bohatého obyvatelstva. (Woolmer, 2019, str. 198-199)

Podle starověkých údajů, které máme k dispozici, se dovídáme o rozložení hlavních částí a objektů města. Tržiště, které leželo na téměř místě jako pozdější římské fórum nebylo nikterak vzdáleno od břehu moře. Obklopena veřejnou sloupovou halou, rozkládala se tu radnice, kde se shromažďoval a jednal senát kartaginské republiky. O architektuře a vzhledu kartaginských ulic s vysokými až šestipatrovými a hustě k sobě natísňenými domy nemůžeme tvrdit nic podstatného. Máme jen určité analogie tohoto typu domů ve východním stavitelství. Tak zvaný „punský beton“ je svérázným stavivem či spíše souhrnem důmyslných technologických postupů. Umožňoval poměrně snadné, rychlé a nenákladné stavění, ale zároveň nezaručoval budovám přílišnou trvanlivost. Byl připravován z hlíny a dokonale vypáleného, vyhašeného a v zemi odpočatého vápna a jeho výztuží pak bylo proutěné pletivo, připevňované na dřevěné konstrukce. Z tohoto materiálu bylo navršováno a dusáno neobyčejně odolné, tvrdé a dobře nosné zdivo, jehož jedinou nevýhodou byla okolnost, že nedovedlo vzdorovat vlhkosti. Aby příliš nepodléhalo zvětrání a nerozpadalo se, natíraly se stěny domů přírodním asfaltem. Kartaginské hliněné domy představovaly zvláštní druh architektury, a jak se zdá byly velmi výstavné. Lze předpokládat, že stály na kamenných základech a že je kryly ploché, z části obytné terasy. Některé pozdně punské domy byly nalezeny na jižním svahu Byrsy, kde se tyčí pozůstatky řady postavených ve čtvercových insulách s rovnými, dobře odvodněnými ulicemi. Na základě výše uvedeného si lze celkem dosti názorně vysvětlit skutečnost, že Kartágo bylo vítěznými Římany srovnáno se zemí v tom nejdoslovnějším významu, takže mohl být symbolicky tažen pluh přes místa, kde dříve ručně žily jeho ulice, prostranství, tržiště, dílny, sklady a překladiště. (Richter, 1975, str. 34-36, Harden, 1963, str. 136, Kovařík, 2014, str. 369-371) Domy natřené asfaltem s dřevěnou nosnou konstrukcí jistě výberně hořely a rozpadaly se doslova na prach.

Na vrcholu pahorku Byrsa, jež se nazýval punsky nejspíše Basrath, tedy asi tolik co „opevněné místo“, akropole či vyšehrad, stávalo několik chrámů, z nichž Melkartův a Ešmunův měly zvláštní význam v kartaginských státních záležitostech. Ešmunova

svatyně zaujímal zhruba totéž místo jako dnešní katedrála. Posvátný okrsek, který k ní přináležel, měl rozlohu o velikosti asi 1000 m². (Richter, 1975, str. 34) V dnešní čtvrti Salambo se nachází asi nejstarší kultovní místo na území Kartága, zvláštní spojení obětistiště a pohřebiště, posvátný kartaginský *tofet*. Na první pohled připomíná tento *tofet* hlubokou, příkře spadající rozlehlou prohlubeň, jejíž stupňovitě utvářená úbočí jsou podpírána dlouhými horizontálními podezdívkami z volně kladeného lomového kamene, takže vzniká jakási soustava průběžných teras, nepřehledný, chaotický labyrint zdí, keřů, cestiček a strmých pobořených srázů a hlinitých strží. Mezi navršeným bez tvaru kamením se zvedají v téměř pravidelných odstupech kamenicky nahrubo opracované nebo i pečlivě uhlazené stěly s charakteristickým střechovitě zahroceným vrcholem. Zpravidla nepřesahují výšku jednoho a půl metru, přičemž nižších kvádrů je tu zřetelná převaha. Kartaginský *tofet* míval ve svém středu chrám, který podle zachovalých pozůstatků svým rozvržením a nízkými zdmi připomínal některé prastaré kultické objekty objevené v Ras Šamra, tedy na území dnešní Sýrie a starověké Fénicie. (Richter, 1975, str. 37-42)

Obr. 9 – Pozůstatky punských domů na pahorku St. Luis – Byrsa. Zdroj: vlastní foto 15.6.2021

Obr. 10 – Kartaginský tofet. Zdroj: vlastní foto 15.6.2021

Srdcem Kartága bylo přístaviště, o němž antické prameny svorně uvádějí, že bylo vybudováno uměle v příhodném zákřutu plochého pobřeží a zabezpečeno hrází a molem s mocným obezděním, které mělo charakter pevnosti. Přístaviště sestávalo o obchodního přístavu, což byla obdélníková vodní nádrž, určená pro kotvení kupeckých lodí, která měřila podle starověkých údajů na délku 456 m a na šířku 325 m. Vstup do laguny měl průjezdní šíři téměř celých 21 m. Kolem dokola celého kotviště se táhly loděnice, které umožňovaly současnou opravu až 220 nákladních lodí. Doky byly dvoupatrové, přičemž horní prostory sloužily jako skladiště, kam bylo ukládáno lanoví, plachty, těžká závěsná vesla, nářadí a ostatní výstroj, potřebná k mořeplavbě. Z obchodního přístavu pak vedl 23 m široký zalomený průplav do přísně střeženého a opevněného válečného přístavu (tzv. kothónu) ve tvaru kruhu. Průměr kruhového bazénu válečného přístavu měřil 325 m. Uprostřed čněl z vody „admirálský ostrov“, rovněž okrouhlý o průměru 106 m, opatřený vysokou, věží či majákou podobnou budovou, kde měl sídlo kartaginský námořní suffet - velitel válečného loďstva. Na nejvyšší terase suffetova paláce byl zapalován signální oheň, za nocí daleko viditelný ze širého moře a jasně tak označující polohu přístavu svou září. Ještě výše, na samém vrcholu věže, stávala asi socha, která držela v ruce vstříc připlouvajícím lodím granátové jablko, symbol hojnosti a vedle Tanitina znaku jakési erbovní znamení města. (Richter, 1975, str. 52-54, Girgle, 2007, str. 13)

Obr. 11 Rekonstrukce urbánní struktury Kartága. Zdroj: Bardo Muzeum Tunis, vlastní foto 15.6.2021

To, že Kartágo bylo zničeno, v roce 146 př. Kr. je všeobecně známé. Jak uvádí Richter (1975, str. 4) „zničení Kartága náleží k nejotrěsnějším kapitolám světových dějin, znamenalo úplnou zkázu všeho, co bylo hmotné povahy a neslo pečeť punského původu i charakteru“. Velmi podrobný popis nám zanechal Appián (česky 1986), což je ale tak otěsné čtení, že bude lépe se mu na tomto místě vyhnout.

5.1.2 Kerkouane

Kerkouane je fénicko-punské město ležící na výběžku mysu Bon (Cap Bon), v severovýchodním Tunisku, cca 10 km severně od Kelibie, starověké Apsis. Původní název města není bohužel znám, i když se předpokládá, že se mohlo jednat o město ve starověku známé jako Tamerzrat. Současná archeologická lokalita se skládá z celého městského souboru, jehož nejstarší pozůstatky pocházejí z 6. století př. Kr. Dříve se předpokládalo, že město bylo zničeno Římany v průběhu 1. punské války a nebylo schopno se již obnovit. Nicméně jeho nalezené pozůstatky nebyly ani spáleny požárem ani rozbořeny dobyvateli. Město bylo zcela opuštěno, a tak uniklo pozdějším přestavbám, které jsou z hlediska zachování stavebních pozůstatků obvykle mnohem horší než zásahy dobyvatelů. (Archeologické muzeum Kerkouane, Fantar, 1998, str. 14, Canby a Kocybala, 1990, str. 225)

S ohledem na velikost lokality se odhaduje, že počet obyvatel města byl kolem 2000 osob, ubytovaných v jednotlivých, pravděpodobně dvoupatrových domech po 5-7 lidech (včetně služebnictva). Město bylo chráněno dvojitou hradbou o tloušťce asi 14 m. Archeology zde byly odkryty jak jednotlivé obytné domy, sakrální stavby, „průmyslový okrsek“, tak i jednotlivé ulice a náměstí. Kerkouane tak představuje významný příspěvek k poznání urbanismu a architektury své doby. Široké a relativně rovné ulice tvoří pravouhloú šachovnicovou síť s městskými bloky (insulae). Navzdory určitým nepravidlostem nebyla urbánní struktura města nahodilá, ale respektovala obecný předem stanovený plán: ulice se křížily v pravém úhlu a tvořily síť s náměstími. (Archeologické muzeum Kerkouane, Fantar, 1998, str. 14)

Obr. 12 Model odkrytých částí Kerkouane. Zdroj: Archeologické muzeum Kerkouane, vlastní foto 17.6.2021

Kerkouane se dělí na tři hlavní části. Prvně to jsou rezidenční oblast – město živých. Za druhé, je to *chora* neboli území patřící k městu, včetně farem s jejich poli a pastvinami. A konečně, nekropole, město mrtvých. Uspořádání města muselo uspokojit dva hlavní požadavky, a to ochranu lidí a jejich domovů před vnějším nebezpečím a vytvoření příjemného obytného prostoru odrážejícího dvojitý zájem o zdraví a pohodu města. Soudě podle údajů, které jsou v současné době k dispozici, bylo Kerkouane vzdušným městem s dostatkem prostoru pro pohyb chodců. Ulice byly široké a v žádném případě nebyly stísněné okolními budovami. Šířka ulic se pohybovala od 3,15 m do 4,90 m, průměr byl přes 4 m. Plánovači Kerkouanu rozložili veřejné prostory v určitých blocích, zejména v blocích označovaných jako insulae II (náměstí A), insulae V (náměstí B) a insulae VI (náměstí C). A další dva spíše neobvyklé veřejné prostory na ulici s názvem Apotropaion. Veřejná náměstí se nacházejí ve stejné části města, jen několik metrů od sebe, jako by to spíše byl jeden veřejný prostor rozdělený do tří zón. Mezi náměstím A a náměstími B a C je jen vložený úzký blok označovaný jako insulae II a vzdálenost mezi náměstími A a C, procházející náměstím B, je kolem 50 metrů. Jde tedy patrně o společenské centrum města. Na jedné straně se náměstí nacházejí v blízkosti obchodní a řemeslné oblasti, tzv. rue des Artisans (Ulice řemeslníků), a sakrální čtvrti, neboť chrám se nachází jen pár metrů od náměstí B. Zdá se, že všechny tyto údaje potvrzují hypotézu komplexu tří náměstí. (Archeologické muzeum Kerkouane, Fantar, 1998, str. 18-20) Jak uvádí Fantar (1998, str. 20) „v punských městech se náměstí - maqom nepodobalo agoře Řeků ani fóru Římanů“. Při studiu tohoto termínu lze dojít k závěru, že je odvozen od kanaánského významu tohoto slova jako „místa“, (např. Gn 1:9⁴) později jako „místa, kde bydlí Bůh“, (Dt 12 a další, dále např. in Anderson, 1957, str. 11) tedy patrně světiště pod širým nebem. Můžeme se tedy pokusit dovodit, že náměstí - maqom mělo spíše sakrální, případně společenský charakter, než ráz světský – ekonomicko-obchodní (tržiště).

V této souvislosti je třeba dale zmínit, že domy, i město jako celek, byly vybaveny technickou infrastrukturou. Domy měly koupelny s vanami a splachovací toalety s odkanalizováním krytým podtrubím do veřejné kanalizace vedoucí v jednotlivých ulicích. Patrně jsou i pozůstatky rozvodů vody do jednotlivých budov. Obdobné vybavení jsme mohli sledovat od 12. stol. př. Kr. i v Levantě (známé jsou např. vany z Ašdodu – blíže in Šilhánková, 2022)

4 Dle původního hebrejského textu Starého zákona (dostupného přes Bible Hub), neboť v překladech se tento termín neuvádí a převádí se do jednotlivých jazyků ve významu „místo“, později „jako místo, které si Bůh ... vyvolí za přibyték...“. (Dt 12:5)

Obr. 13 – Pozůstatky urbánní struktury (s maqom v místech stromů vpravo). Zdroj: vlastní foto 17.6.2021

Obr. 14 Koupelna s vanou v jednom z obytných domů. Zdroj: vlastní foto 17.6.2021

Kerkouane pravděpodobně nebylo jedním z nejvýznamnějších fénických / punských sídlišť na západě, ale díky jeho zachovalosti nám dává (na rozdíl od jiných) velmi pěknou představu o struktuře a vybavenosti fénických a punských sídlišť.

5.1.3 Gadir (Cádiz)

Jako poslední do našeho přehledu fénických sídel na „dalekém“ západě zařadíme Gadir neboli dnešní španělský Cádiz. Již v rané fázi svého pronikání na západ Féničané cítili potřebu založit kolonii na bezpečném místě, bez přímého kontaktu s místním obyvatelstvem. Volba padla na ostrov Erytheia, v souostroví Cádiz. Odtud mohli východní osadníci organizovat své vlastní iniciativy pro kontrolu hlavních komunikačních cest do vnitrozemí země. Strategická role Gadiru v expanzivní politice Týru v Atlantiku se odrazila v mýtu o jeho založení, kdy kromě fénické metropole měla kolonie svůj původ v Melkartovi a jeho pojetí jako *archegeta* – „zakladatele“. Podle nedávných interpretací by zásah božstva legitimizoval novou kolonii jak politicky, tak nábožensky. Na základě údajů předávaných řecko-římskými písemnými prameny se traduje založení Gadiru do 12. století př. Kr., i když archeologické objevy spíše ukazují až na 8. stol. př. Kr. (Botto, 2021-2022, str. 7, López Castro, 2021-2022, str. 16)

Hlavním problémem při identifikaci starověkých místních jmen a umístění jak sídelních jader, tak chrámů citovaných literárními prameny, je velká proměna, kterou krajina prošla za posledních 3000 let. Současné město Cádiz se nachází na protáhlém poloostrově, který spojuje kontinent úzkým jazykem země dlouhým 14 km, ale v době Féničanů byl součástí souostroví tvořeného nejméně třemi ostrovy, které byly identifikovány s těmi, které citují klasičtí autoři. (López Castro, 2021-2022, str. 18, Museo Arqueológico de Cádiz)

První fénická obydlí, datovaná do konce 9. stol. př. Kr., se zvedala jen asi 6 m nad úroveň starověké hladiny moře a byla přístupná z moře přes kanál, ale chráněná dovnitř. Osídlení bylo rozloženo zejména na této nadmořské výšce a dolů na břeh kanálu sestupovalo prostřednictvím uměle vytvořených teras. Archeology odkrytý sektor představuje obytnou oblast určité sociální a ekonomické kategorie. Je zde patrné, že lokalita byla založena podle jednonového urbanistického plánu. Architektura jednotlivých objektů byla výrazně orientální, a to jak ve své formě a technice, tak přítomností domácího vybavení jako jsou pece a kamna. Přítomnost psaných dokumentů a doklady o administrativních činnostech, jsou doloženy nalezenými hlíněnými tabulkami, a také potvrzují městský charakter osídlení od jeho počátků. (Niveau de Villedary y Mariñas, 2021-2022, str. 34, Museo Arqueológico de Cádiz)

Obr. 15 Archaická topografie Gadiru. Zdroj: Niveau de Villedary y Mariñas, 2021-2022, str. 37

Výše uvedený obrázek ilustruje z leteckého pohledu ideální rekonstrukci archaického fénického Gadiru, která nám ukazuje, jak mohlo město vypadat přibližně ve 2. polovině 7. století př. Kr. Jádrem osídlení se nacházelo na ostrově Erytheia (1) a na severní straně ostrova Kotinoussa (2). V archaických dobách krajina Cádizského zálivu vykreslovala pobřeží velmi odlišné od toho současného. Záliv byl více vnořen do ústí řeky Guadalete (3) a vytvářel ostrovní prostředí v prostoru, který je dnes pevninou a na němž stojí dnešní město. Rozdělení mezi dva ostrovy bylo způsobeno existencí kanálu Bahia-Caleta (4), který odpovídal původnímu rozložení prostoru ústí řeky a ve fénických dobách umožnil průchod mezi nimi a spojil oceán s chráněným zálivem. Hlavní obytná oblast (5) odpovídá oblasti známé díky nedávným vykopávkám v současném Teatro Cómico. I když se dnes jedná o oblast vysoko nad hladinou moře, v té době nebyl ostroh zdaleka tak vysoký a nebyl tedy nad hladinou o více než o pouhých 6 m. Městské bloky byly tvořeny domy uspořádanými na terasách, využívajících sklonu duny a postavenými na kamenných podezdívkách s hlíněnými nadezdívkami zdi odpovídajícími svým charakterem původní fénické architektuře. Prozatím není známo, jaký byl původní rozsah archaického města, i když se předpokládá, že se rozšířilo na sever a severovýchod (6), nebo zda byl městský prostor chráněn hradbou. Za příkopem (7) existují náznaky, které poukazují na možnou existenci nekropole z archaického období (8). Na opačném konci historického pobřeží, odkud byl výhled na kanál, se vyskytly důkazy o využití oblasti pro činnost spojené s rybolovem (9). Ačkoli neexistují žádné jisté údaje, zdá se, že se kolem pobřeží Caleta nacházel přístav (10). V severní části ostrova Kotinoussa nejsou jasné důkazy o městském osídlení, ale jen důkazy o existenci rozvolněného osídlení (11) lokalizovaného na několika místech a pravděpodobně souvisejícího s průmyslovou činností v blízkosti kotviště. Napravo ilustrace je viditelná přítomnost nekropole (12), která se začala formovat od konce 7. stol. př. Kr. a v průběhu času nabývala stále většího významu. Na

západním konci obou ostrovů byly s největší pravděpodobností postaveny dvě svatyně, první z nich byla zasvěcena bohyni Astarté (13) a druhá Baal Hammonovi (14). Na jihu ostrova Kotinoussa, i když na obrázku není vidět, stál chrám boha Melkarta. Ve spodní části obrázku je pak zobrazena osada Castillo de Doña Blanca (15), obklopená hradbou a vybavená přístavní čtvrtí mimo hradby, která kontrolovala oblast ústí řeky Guadalete (16) na souši a umožňovala kontakt s vnitrozemím. (Niveau de Villedary y Mariñas, 2021-2022, str. 37)

Studium historických urbánních struktur Gadiru je obzvláště složité, neboť se nejen zcela změnila topografie místa, ale i úroveň hladiny moře oproti fénickému období a navíc moderní Cádiz (a před ním i sídliště římské a islámské) zcela převrstvily původní fénické osídlení. Naše zjištění o urbánní struktuře fénického města jsou tak značně omezená, byť moderní archeologické techniky jsou schopny detekovat historickou situaci nejen přímým odkryvem, ale i nedestruktivními metodami. To nám dává naději, že se v budoucnu dovíme více o historických urbánních strukturách i přesto, že jsou převrstveny moderní zástavbou.

6 Závěr

Provedená zkoumání i dostupná literatura (Cline, 2014, Svoboda, 2009 aj.) poměrně jasně dokazují, že v důsledku nepříznivého klimatu ve východním Středomoří zejména ve 13. a 12. stol. př. Kr. došlo k rozpadu mezinárodního obchodu a významnému propadu městské civilizace. Mezi prvními, kdo se z těchto dopadů „vzpamatovali“, byli Féničané (potomci původních levantských Kanaánců), kteří vzniklou situaci využili nejen pro obnovu svých původních sídel, ale pro významnou expanzi do středního a západního Středomoří. Byli ovšem nejen zkušenými mořeplavci, jak uvádí prakticky každá publikace, která se tématu Féničanů věnuje, ale byli i zdatnými staviteli měst. Fénická města, a to ať již v domovské Levantě, tak i v průběhu jejich kolonizace ve Středomoří, jednoznačně ukazují na skutečnost, že městská urbánní kultura Féničanů byla velmi vysoká.

	Lokalizace na ostrově u pobřeží	Osídlení do 13.stol. př.Kr.	Osídleno dnes	Dostupná fénická urbánní struktura
Arvad	ANO	ANO	ANO	NE
Sidón	ANO	ANO	ANO	NE
Týr	ANO	ANO	ANO	NE (jen z doby Římské)
Kartágo	NE, poloostrov	NE	ANO	ANO
Kerkouane	NE, mys	NE	NE	ANO
Gadir (Cádiz)	ANO, více ostrovů	NE	ANO	velmi omezeně

Tab. 1 – Vyhodnocení lokace a základního vývoje zkoumaných sídel. Zdroj: vlastní konstrukce

Z obecných charakteristik fénických měst je obvykle zmiňováno, že byla lokalizována na ostrovech nedaleko pobřeží, což ale beze zbytku odpovídá jen lokacím v domovské Levantě. I když při expanzi do středního a západního Středomoří Féničané tuto lokaci preferovali, není již jedinou sídelní variantou. Využívali i lokace dobře chráněné mořem, ale s pevninou již i spojené např. na mysech či na poloostrovech. Na těchto lokacích je ale zajímavá jiná a velmi důležitá skutečnost, a to, že lokace fénických měst byly natolik pro osídlení vhodné a příznivé, že většina jejich založení je dodnes živými městy. Ze zkoumaného souboru je dnes jen Kerkouane čistou archeologickou lokalitou, ostatní města jsou dodnes živá, což na druhou stranu velmi ztěžuje zkoumání fénických urbánních struktur. Dostáváme se tak k paradoxu, kdy úspěch fénických založení nám

dnes do značné míry znemožňuje zkoumání jejich urbánních struktur. Řadu prvků tak musíme jen odhadovat či extrapolovat.

Co se obecné charakteristiky fénických a pozdějších punským měst týče, lze konstatovat, že i ta, která byla od 11. či 10. stol. př. Kr. zakládána ve středním a západním Středomoří jednoznačně vychází z kanaánské tradice (zkoumané i na řadě dalších sídel v Levantě, nejen měst, která byla později fénická – blíže in Šilhánková, 2022), a to nejen z hlediska rozložení a technického provedení jednotlivých staveb, ale i z hlediska plánovitě založené města na pravoúhlé uliční síti. Tato pravoúhlá tzv. hippodamická městská struktura, která byla po dlouhou dobu odbornou literaturou popisována jako „řecký objev“, byla nejen starší, než samotná řecká kultura (jak bylo mj. diskutováno in Šilhánková, 2020), ale byla rozšířena po středním a západním Středomoří dlouho před Velkou řeckou kolonizací, právě Féničany. Ať se již jedná o Kartágo, Gadir (Cádiz) či Kerkouane, který byly v této stati představeny blíže, či o další fénická sídliště ve Středomoří, vždy u nich nalézáme promyšlené plánovitě založení města a zmiňovány jsou dokonce „plánovací autority“ dohlížející na dodržování městské regulace (blíže in Fantar, 1998, str. 20).

	Hradby	Akropole	Chrám	Přírodní přístav	Kothon	Tofet
Arvad	není známo	asi palácovo-chrámový okrsek		NE, umělý	NE	není známo
Sidón	ANO	asi palácovo-chrámový okrsek		ANO	NE	není známo
Týr	ANO	asi palácovo-chrámový okrsek		ANO	NE	není známo
Kartágo (Tunis)	ANO	palácovo-chrámový okrsek		NE	ANO	ANO
Kerkouane	ANO	NE	ANO	ANO	NE	NE, nekropole
Gadir (Cádiz)	není známo	NE	ANO	ANO	NE	NE, nekropole

Tab. 2 – Vyhodnocení existence základních urbánních prvků. Zdroj: vlastní konstrukce

Fénická města jsou obvykle charakterizována jako města přístavní, či dokonce jako „mořské pevnosti“, což se týká, jak měst v Levantě, tak měst ve středním a západním Středomoří. Féničané preferovali lokality s přirozenými přístavy, nicméně se dokázali vypořádat i s méně výhodnými polohami pro přístaviště budováním umělých přístavů a přístavních mol, jak je tomu např. v případě Arvadu nebo budování vysloveně uzavřených přístavních souborů známých jako *kothon*. Nelze ale říci, že *kothony* ve středním a západním Středomoří „vytlačily“ přírodní přístavy. Kromě dobře známého *kothonu* z Kartága, lze zmínit *kothon* ještě v Motyi na Sicílii, ale u dalších sídlišť středního a západního Středomoří není existence *kothonu* dosud prokazatelná.

Z hlediska dalších typických charakteristik fénických měst je třeba zmínit existenci *tofetů*. *Tofet* můžeme charakterizovat jako „zvláštní spojení obětíště a pohřebiště“, který známe z Biblické tradice, kde byl (pravděpodobně z historického hlediska) neprávem opředen pověstmi o obětech malých dětí. Z tohto hlediska se existence *tofetu* předpokládá u všech kanaánsko-fénických měst v Levantě, nicméně reálné archeologické pozůstatky těchto *tofetů* zde v podstatě nenalzáme. Naopak známé jsou *tofety* ze středního a západního Středomoří, zejména z Kartága, ale i z Motye na Sicílii, Sulcis na Sardinii či ze španělské La Fontety. Zajímavé ale je, že se *tofety* se nevyskytují ve všech sídlech, což může být způsobeno tím, že doposud nebyly nalezeny (např. v případě Gadiru/Cádiz), nicméně v Kerkouane, který je zkoumán jako komplexní archeologická lokalita, *tofet* nalezen nebyl. Nemůžeme dnes s jistotou říci, proč tomu tak je a zda se existence *tofetu* vázala např. jen k významným fénickým sídlům, což možná Kerkouane nebyl.

Poslední zmínkou z hlediska rozboru vnitřního uspořádání sídel je vývoj „jader“ měst. Ve městech Levanty byly již od doby bronzové jádra měst chrámovo-palácové

komplexy, jak byly nalezeny např. v Byblu, Chasóru či v Megidu (blíže in Šilhánková, 2022) a jak je předpokládáme i v případě Arvadu, Sidónu a Týru. Obdobu palácovo-chrámového okrsku můžeme „na západě“ najít ještě v Kartágu (dnešní pahorek Byrsa), ale ne již na dalších místech. Zdá se tedy, že fénicko-punská sídliště středního a západního Středomoří již jednoznačně prostorově oddělila chrámové a administrativně-správní funkce.

Na výše uvedeném rozboru vývoje fénických sídel také můžeme vidět pozitivní dopad klimatické nepřízně 13. a 12. stol. př. Kr. na rozvoj urbánních struktur ve Středomoří v následujícím období, který vedl k rozšíření znalosti o zakládání a stavbě měst, jejich vybavení a dalších souvisejících civilizačních vymoženostech do území, která do této doby urbanizována nebyla. Můžeme tedy konstatovat, že nikoli Řekové, ale Féniciáné jsou prvními nositeli urbanistické tradice ve Středomoří, a tím pádem i v (jižní) Evropě. Neoddiskutovatelným faktem je také skutečnost, že lokálně nepříznivá klimatická situace vyvolala pozitivní změny (expanzi městské kultury a zakládání městských sídel) mnohem většího a dlouhodobějšího měřítka. Vzhledem k dnešku je tak třeba poznamenat, že z našeho úhlu pohledu nedokážeme dohlédnout, zda aktuálně probíhající klimatické změny nepřinesou, v pro nás dosud nedohledné budoucnosti, nějaká významná civilizační pozitiva. I v případě, že by tomu tak nebylo, v každém případě se ale můžeme z historických poznatků poučit.

Literatura

- APPIANOS. *Zrod římského impéria: římské dějiny. Část 1*. Praha: Svoboda, 1986.
- Archeologické muzeum Kerkouane, navštíveno 17.6.2021.
- BAHBOUH, Charif. *Tunisko: historie, kultura, geografie*. Brandýs nad Labem: Dar Ibn Rushd, 2010. ISBN 978-80-86149-59-2.
- BALAGE BALOGH ARCHAEOLOGY ILLUSTRATED [online] akg-images [cit. 16.5.2020] Dostupné z: <https://www.ahg-images.fr/CS.aspx?VP3=SearchResult&VBID=2U-MESQ5HJ962GW&LANGSWI=1&LANG=English&PN=3>
- Bible Hub [online] © 2004 - 2023 [cit. 4.2.2023] Dostupné z: https://biblehub.com/hebrew/strong_s_4725.htm
- Bible: překlad 21. století. Praha: Biblion, 2009. ISBN 978-80-87282-00-7.
- BOTTO, Massimo. La colonización fenicia en Occidente. *Arqueología y Historia* No. 7. 12/2021-01/2022. pp. 6-12. ISSN 2387-1237
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. „Jazīrat Arwād“. [online] *Encyclopedia Britannica* 1998, [cit. 4.2.2023] Dostupné z: <https://www.britannica.com/place/Jazirat-Arwad>.
- BURIAN, Jan. *Cesty starověkých civilizací*. Praha: Práce 1973.
- CANBY, Courtland a KOCYBALA, Arcadia. *A Guide to the Archeological Sites of Israel, Egypt and North Africa*. New York, Oxford, Sydney: A Hudson Group Book 1990. ISBN 0-8160-1054-4.
- CARAYON, Nicolas, MARRINER, Nick a MORHANGE, Christopher. Geoarchaeology of Byblos, Tyre, Sidon and Beirut in RIBICHINI Sergio (ed.) *Rivista di studi Fenici* XXXIX, No. 1 2011, ISSN 0390-3877.
- Cline, Eric H. *1177 př. Kr.: zhroutení civilizace a invaze mořských národů*. Praha: Vyšehrad, 2019. ISBN 978-80-7429-805-9.
- DOUMET-SERHAL, Claude. Sidon during the Bronze Age: Burials, Rituals and Feasting Grounds at the „College Site“ in Near Eastern Archaeology, Vol. 73, No. 2/3 (June-September 2010), pp. 114-129. JSTOR www.jstor.org/stable/25754041. Získáno 1.5. 2020.
- ELAYI, Josette. Studies in Phoenician Geography during the Persian Period. *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 41, No. 2 (Apr., 1982), pp. 83-110, JSTOR. Dostupné z: <https://www.jstor.org/stable/544660>. Získáno 5.6.2020.
- FANTAR, M'hammed Hassine. *Kerkouane. A Punic town in the Berber region of*

- Tamezrat*. ALIF – Les Éditions de la Méditerranée. 1998. ISBN 973-22-123-0.
- GIRGLE, Patrik. *Tunisko*. Praha: Libri, 2007. ISBN 978-80-7277-313-8.
- HARDEN, Donald. *The Phoenicians*. Rev. ed. London: Thames and Hudson, 1963.
- HÉRODOTOS. *Dějiny aneb devět knih nazvaných Músy*. Praha: Odeon, 1972.
- HRŮZA, Jiří. *Svět měst*. Praha: Academia, 2014. ISBN 978-80-200-1808-3.
- JIGOULOV Vadim. Sidon in *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*, de Gruyter 2012, ISBN 978-3110183726.
- JOSEPHUS Flavius. *O starobylosti židů*. Praha: Odeon 1998. ISBN 80-207-0563-5.
- KOVAŘÍK, Jiří. *Římské války. I, Vítězové nad Kartágem*. Třebíč: Akcent, 2014. ISBN 978-80-7497-018-4.
- KUHRT, Amélie. *Baetocaece*. [online] Oxford Classical Dictionary. 22.12.2015. Oxford University Press. [cit. 6.6.2020] Dostupné z: <https://oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-6978>
- LAWLER, Andrew. „Uncovering Sidon's Long Life.“ *Archaeology*, vol. 65, no. 4, 2012, pp. 46–50. JSTOR, Dostupné z: www.jstor.org/stable/41780817. Získáno 1.5.2020.
- LEBLING Robert W. *Arwad, Fortress at Sea*, AramcoWorld 2016. Adademia.edu. Dostupné na: https://www.academia.edu/20238630/Arwad_Fortress_at_Sea Získáno 5.6.2020.
- LEHMANN, Gustav Adolf a SCHMIDT-GLINZER, Helwig. *Dějiny světa 2. Starověké světy a nové říše 1200 př. Kr. až 600 po Kr.* Praha: Vyšehrad 2012, ISBN 978-80-7429-292-7.
- LÓPÉZ CASTRO, José Luis. Primeros contactos y fundaciones coloniales. *Arqueología y Historia* No. 7. 12/2021-01/2022. pp. 14-19. ISSN 2387-1237.
- Map of Phoenician colonies, 11th-6th centuries* [online] Vikarna & Kalicine730, 19.3.2020 [cit. 6.6.2020] Dostupné na: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Phoenician_colonisation_en.png
- MARK Joshua J. *Carthage* [online] World History Encyclopedia 29. 5. 2020 [cit. 17.12.2022] Dostupné na: <https://www.worldhistory.org/carthage/>
- Moscato, Sabatino. *Foeniciané*. Praha: Orbis, 1975.
- Museo Arqueológico de Cádiz, navštíveno 15.9.2021
- Negev, Avraham, ed. *The archaeological encyclopedia of the Holy Land*. 3rd ed. New York: Prentice Hall, 1990. ISBN 0-13-044090-6.
- NIVEAU DE VILLEDARY Y MARIÑAS, Ana M. Gadir. El reflejo fenicio en la península. *Arqueología y Historia* No. 7. 12/2021-01/2022. pp. 34-42. ISSN 2387-1237.
- OLIVA, Pavel. *Řecko mezi Makedonií a Římem*, Praha: Academia, 1995. ISBN 80-200-0435-1
- Parco Archeologico della Neapolis, Syrakusy © 2023, navštíveno 25.1.2023.
- Phoenician colonization in the Mediterranean*. [online]. *Britannica Academic*, Encyclopædia Britannica, 2022. [cit. 4.2.2023] Dostupné z: academic-eb-com.ezproxy.lib.cas.cz/levels/collegiate/assembly/view/2116.
- Phoenicians Spread Trade and Civilization* [online] Phoenician Readings [cit. 4.6.2020] Dostupné z: <https://docs.google.com/document/edit?hgd=1&id=1LRZH11Z4XIKWOY1c6UBiVtnvyxi7BI6FWlXqzSQ4gA>
- POIDEBARD A. a LAUFFRAY, J. Sidon, aménagement antique du port de Saïda, étude aérienne, au sol et sous-marine (1946-1950), Beyrouth 1951 in RIBICHINI S. (ed.) *Rivista di studi Fenici* XXXIX, No. 1 2011, ISSN 0390-3877.
- PROSECKÝ, Jiří. *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri, 1999. ISBN 80-85983-58-3.
- RICHTER, Stanislav. *Kartágo: po stopách Punů, Římanů a Vandalů*. Praha: Vyšehrad, 1975.
- SOUČKOVÁ, Jana. *Starověký přední východ*. Praha: Mladá fronta 1979.

- STEINSAPIR, Ann Irvine. Landscape and the Sacred: The Sanctuary Dedicated to Holy, Heavenly Zeus Baetocaece. *Near Eastern Archaeology*, Vol. 62, No. 3 (Sep., 1999), pp. 182-194. JSTOR. Dostupné z: <https://www.jstor.org/stable/3210713>. Získáno 6.6.2020.
- STIEGLITZ, Robert R. The Geopolitics of the Phoenician Littoral in the Early Iron Age. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 279 (Aug., 1990), pp. 9-12, JSTOR. Dostupné z: <https://www.jstor.org/stable/1357204>. Získáno 1.5.2020.
- STRABÓN ed. Jones, H. L. *The Geography of Strabo*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1924. [online] Dostupné z: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0198%3Abook%3D6%3Achapter%3D1%3Asection%3D1>
- SVOBODA, Jiří. *Utajené dějiny podnebí. Řídilo počasí dějiny lidstva?* 2. doplněné vydání, Praha: Levné knihy, 2009. ISBN 978-80-73097-99-8.
- ŠILHÁNKOVÁ, Vladimíra. *Města (nejen) z Biblických příběhů. Města starověké Levanty*. Praha: ČVUT v Praze 2022. ISBN 978-80-01-07095-6.
- ŠILHÁNKOVÁ, Vladimíra. Možné vlivy změny klimatu na rozvoj a úpadek sídel starověké Levanty v době bronzové a železné (ca. 3500 až 500 př. Kr.). In: KUGL, Jiří, ed. *Člověk, stavba a územní plánování* 15. ČVUT v Praze, Fakulta stavební. 2021. pp. 139-171. ISBN 978-80-01-07049-9. ISSN 2336-7687.
- ŠILHÁNKOVÁ, Vladimíra. Typologie sídelních struktur ve Středomoří a na Blízkém Východě v období starověku. In: KUGL, Jiří, ed. *Člověk, stavba a územní plánování* 13. ČVUT v Praze, Fakulta stavební 2020. pp. 28-59. ISBN 978-80-01-06762-8. ISSN 2336-7687.
- Tyre. Britannica Academic [online] Encyclopædia Britannica, 25 8. 2015. [cit. 25.11.2022] Dostupné na: academic-eb-com.ezproxy.lib.cas.cz/levels/collegiate/article/Tyre/74016.
- VOLNÝ, Zdeněk a kol. *Toulky minulostí světa*. 1. díl. Praha: Baronet. Via Facti 1999. ISBN 80-7214-237-2.
- VOTRUBEC, Ctirad. *Lidská sídla, jejich typy a rozmístění ve světě*. Praha: Academia 1980.
- WOOLMER, Mark. *A short history of the Phoenicians*. London: Bloomsbury Academic, 2019. ISBN 978-1-3501-3026-5.

Informace o autorce

doc. Ing. arch. Vladimíra Šilhánková, Ph.D.

Fakulta stavební ČVUT v Praze, Katedra urbanismu a územního plánování

vladimira.silhankova@cvut.cz